

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Тетяна Вільчинська

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4881-6132>

DOI 10.31558/1815-3070.2021.41.8

УДК 811.161.2'373.23

ЧАСТКА ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНОСТІ В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ В. ШОВКОШИТНОГО

У статті розглянуто частки як один із засобів вираження модальності в художній мові. Із цією метою узагальнено відомості про них як особливий розряд службових слів, їхні функції, типологію. Дослідження виконане на матеріалі художніх текстів Володимира Шовкошитного – сучасного українського письменника, публіциста, громадського діяча. Встановлено, що частки, вносячи додаткові відтінки значення в текст, створюють різні варіанти висловлень, передають різні ступені модальних відношень, доповнюючи семантику інших засобів вираження модальності. Семантико-функціональний аналіз часток у прозі В. Шовкошитного виконувався вперше і показав, що автор досконало володіє граматичним багатством української мови, тому доречно використовує частки, насамперед для вираження семантичних і модальних відтінків, рідше – емоційно-експресивних.

Ключові слова: частка, модальність, відтінок значення, висловлення, художній текст, В. Шовкошитний.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Однією з важливих категорійних характеристик художніх текстів є модальність, що є необхідним чинником, який забезпечує розуміння конкретної вербальної інформації в репрезентованому адресантом тексті (Ф. Бацевич, А. Загнітко). Модальність, як функціонально-семантична категорія, виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. А отже, буває об'єктивною і суб'єктивною. Обидва її різновиди під різними кутами зору були предметом різноаспектного аналізу (І. Вихованець, О. Падучева, В. Телія, В. Ткачук, В. Чолкан, В. Шинкарук та ін.). При цьому більшість дослідників погоджується з тим, що і об'єктивна, і суб'єктивна модальність пов'язані між собою категорією оцінки, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або ж фіксує ставлення мовця до висловленого. Водночас констатуємо недостатність висвітлення вказаного поняття як у лексикографічних працях (у словниках Ф. Бацевича, С. Єрмоленко та ін., Л. Струганець відсутні визначення модальності), так і на конкретному текстовому матеріалі.

Грунтовних досліджень потребують і засоби вираження модальності, серед яких з-поміж інших (інтонація, порядок слів, модальник як лексико-граматичний розряд слів, деривати із суфіксами суб'єктивної оцінки, категорія способу дієслова) важливе місце займають частки, традиційні уявлення про які в останні десятиліття зазнали помітних змін. Якщо раніше про частки як розряд службових слів говорили, що вони позбавлені лексичного значення, функції самостійних членів речення, то сьогодні, навпаки, більшою мірою акцентують увагу на цих характеристиках, властивих їм у випадку вживання разом із самостійними частинами мови (В. Горпинич, І. Кисельов). Зазнало переосмислення і питання прагматики та відповідних функцій часток у комунікативних одиницях (Н. Гуйванюк, І. Кобозєва, Т. Ніколаєва, Р. Столнейкер). Крім того, частки все більше розглядають як своєрідні показники різних форм, типів і жанрів мовлення, а також індивідуально-авторського стилю (Н. Бойко, О. Семенець). Вносячи додаткові відтінки значення в текст, вони створюють різні варіанти висловлень. З огляду на це тема, присвячена аналізу модального спектру часток у художній мові, є актуальною.

У статті ставимо за **мету** з'ясувати специфіку часток як засобу вираження модальності у прозових текстах Володимира Шовкошитного – сучасного українського письменника, публіциста, громадського діяча. Для її досягнення необхідно розв'язати такі **завдання**: розглянути питання лінгвістичного статусу часток; зібрати й упорядкувати сегменти текстів, у яких вони виступають засобом вираження суб'єктивної модальності; визначити ті значення, які привносять частки до змістової структури висловлень.

Отже, **об'єктом** дослідження є частки в художній прозовій мові В. Шовкошитного, **предметом** – семантична релятивність часток.

Матеріалом послужили прозові тексти сучасного українського письменника Володимира Шовкошитного, зокрема його роман у повістях і оповіданнях «Хресна путь», виданий у 2002 р., який включає такі твори: «Не так тії вороги...», «Під осокором», «Тяжкий хрест», «Молень», «Спасенні хрести», «Покаяння» і «Спокута», де автор концентрує весь світ з його бідами і радощами в невеличкому селі Пологи. І хоча життєві дороги героїв розходяться на деякий час у часі і просторі, проте нездоланна сила тяжіння рідної землі постійно повертає їх додому. Із цього села врешті-решт пішов у велике життя і сам В. Шовкошитний – нащадок козацького роду. Епіграфом до книжки стали такі поетичні рядки: Я – українець! Мій козацький рід / Від Хортиці веде свій родовід, / Шовками шиті прадід мій і рід / Тож і мені шовками шити слід (Шовкошитний 2).

Новизну роботи визначає насамперед аналізований матеріал, який ще не був предметом наукових зацікавлень, та частки як маркер семантичних відношень у художньому тексті.

Під час дослідження послуговувалися такими **методами**, як описовий, функційний, контекстуального аналізу.

Теоретико-практичну цінність отриманих результатів визначає розширення і поглиблення знань про частку як своєрідний багатофункціональний суб'єктивно-модальний розряд службових слів, які можна використати для удосконалення матеріалів із морфології та синтаксису української мови, лінгвістики тексту, прагмалінгвістики, комунікативної й аксіологічної лінгвістики.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Дослідження суб'єктивної модальності як «факультативного семантико-прагматичного чинника змістової організації тексту (дискурсу), що реалізується як низка різноманітних відношень адресанта (мовця, автора) до повідомлюваного: позитивних / негативних, очікуваних / неочікуваних, приємних / неприємних, прийнятних / неприйнятних, серйозних / несерйозних, впевненості / невпевненості, згоди / незгоди та багатьох інших» (Бацевич, Кочан 236), що в такому розумінні синонімізується з поняттям конотації, передбачає аналіз засобів її формування, до яких належать і частки.

Традиційно під часткою розуміють службову частину мови, яка уточнює зміст окремих слів або цілих речень, а також служить для творення нових слів або їх форм. Попри це, і сьогодні дискутується чимало проблем, пов'язаних із лінгвістичним статусом часток. Більшість мовознавців, як українських, так і зарубіжних, вважає, що частки не співвідносяться з поняттями, відповідно не мають власного лексичного значення, але виконують певні функції, відмежовуючи у такий спосіб їх від інших службових частин мови, зауважуючи, що вони вживаються для надання висловленням та їх частинам «додаткової семантики, певної модальності, комунікативної спрямованості» (Горпинич 288).

На тому, що частки «служать місточком між висловленим і тим, що під ним розуміється», наголошує І. Кобозева, не заперечуючи при цьому лексичного значення часток, яке, на її думку, ближче все-таки до граматичного (Кобозева 155). Дослідниця стверджує, що часткам властива прагматична функція, яка має відношення до «організації процесу комунікативної взаємодії» (Кобозева 158). Думку І. Кобозевої розгортає Т. Ніколаєва, зауважуючи, що «частки несуть на собі максимум комунікативного (на відміну від номінативного) пласту висловлення. Вони передають відношення до ситуації, елементів тексту один до одного, відношення між мовцями і мовця до тієї системи «загального фонду знань», яка об'єднує

адресанта і адресата. Таким чином, ці слова максимально відповідальні за успішність спілкування» (Николаева 14).

Подібно частки кваліфікують і в україністиці, розглядаючи їх як особливі суб'єктивно-модальні форми в реченні, що є виразниками низки значень персуазивної модальності. Ускладнюючи семантику синтаксем, вони модифікують їхні значення різноманітними додатковими відтінками, тому їх доцільно називати «модальними модифікаторами» (Чолкан 5). Н. Гуйванюк розмежовувала дві комунікативні функції часток у висловленні: 1) комунікативно-синтаксичну, яка полягає в структуруванні висловлень, різних за комунікативною функцією, у зв'язуванні речень у тексті, в актуалізації окремих компонентів у висловленні, а також у тому, що самі вони є висловленнями-комунікатами та 2) комунікативно-прагматичну, зумовлену роллю часток як модифікаторів референційно-інформативного змісту висловлень (Гуйванюк 263). У статті більшою мірою зосереджуємося на другій функції, пов'язаній зі здатністю часток вносити додаткові відтінки значень у висловлення конкретного мовленнєвого акту. Серед інших функцій привертають увагу також такі, як підсилювально-видільна, модальна, емоційно-експресивна, слово- і формотворча (Вихованець, Городенська 358) або уточнювальна, підсилювальна, актуалізацій, акцентування та комунікативна (Бабій, Вільчинська 51).

Загалом же в граматиці окреслилося декілька поглядів на функціональний статус часток: то їх тлумачать як такі, що мають лексичне значення, правда, лише в певних типах конструкцій (Н. Шведова), то як слова з послабленим значенням (І. Кисельов), то як аналітичні синтаксичні морфеми, які, проте, не мають лексичного значення, не функціонують у структурі морфологічного слова, а обслуговують здебільшого сферу синтаксичного слова та речення, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання (І. Вихованець, К. Городенська), і, насамкінець, як службову частину мови, що виконує семантико-синтаксичну функцію – виражає загальні логіко-сміслові, емоційні і модально-вольові відтінки окремого слова, словосполучення або речення в цілому (М. Жовтобрюх). Принагідно зауважимо, що А. Загнітко та А. Каратаєва уклали «Словник часток: матеріали та статті», де розглянули 144 частки та 35 еквівалентів у характерологічному, квантитативному, синтагматичному та етимологічному вимірах.

У статті поділяємо погляди В. Горпинича, який трактує частки як «групу службових невідмінюваних слів, що служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і їх частинам додаткових смислових, модальних, емоційно-експресивних відтінків, необхідних у комунікативному процесі» (Горпинич 288). Науковець зазначає низку морфологічних і синтаксичних ознак часток. До перших зараховує: відсутність системи словозміни, сформованість на базі інших частин мови, здатність виступати засобом формо- і словотворення та водночас протиставлятися морфемам як частинам слова і деякі інші; до других – неможливість бути самостійними членами речення, проте здатність виконувати функцію слів-речень у певних синтаксичних позиціях та виступати одним із засобів актуального членування речення, а саме виділення теми і реми в ньому (Горпинич 288-289).

Усе це підтверджує, що частка – це своєрідна службова частина мови з певними граматичними ознаками, якими вона відрізняється від інших частин мови, у тому числі прийменника, сполучника, вигука, основна функція якої – видозмінювати значення окремих повнозначних слів, словосполучень та речень, через що частки ще називають словами-модифікаторами.

Зауважимо, що, типологізуючи частки, мовознавці здебільшого поділяють їх на словотворчі, формотворчі та фразові. Проте в статті обмежуємося характеристикою саме фразових часток, погоджуючись із В. Горпиничем, що частка – це передусім слово, а словотвірні частки є компонентами (частинами) слів; щодо формотворчих часток, то вони виступають засобом творення граматичних форм (Горпинич 293).

Має рацію науковець, говорячи про недоцільність виокремлення окремо модальних часток, оскільки модальність властива всім часткам, бо кожна з них вносить у речення різні відтінки значення суб'єктивного ставлення до висловлюваної думки (Горпинич 292), реалізуючи різні ступені модальних відношень, тонко диференціюючи відтінки модальності речень, доповнюючи семантику інших засобів вираження.

Відомо чимало класифікацій часток за функціонально-семантичними особливостями. Проте не зовсім аргументованим вважаємо розмежування умовних і зворотних часток (М. Плющ), уточнювальних і приєднувальних (І. Юшук) або ж ігнорування емоційно-експресивними частками (І. Вихованець, М. Леонова, Г. Козачук) чи означальними і кількісними (В. Горпинич). Натомість привертає увагу класифікація, виконана у функційно-семантичному аспекті, де розмежовують вказівні, категорійно-комунікативні і дискурсивні частки (А. Загнітко). Переконливим, вважаємо, виділення фразових часток, що надають словам, словосполученням і реченням різних семантичних, модальних та емоційно-експресивних відтінків й об'єднують такі групи, як вказівні: *ось, це, то, от, воно*; означальні: *якраз, саме, просто, прямо, власне*; кількісно-означальні: *майже, ледве, мало не, трохи*; обмежувально-видільні: *тільки, лише, хоча, хоч*; підсилювально-видільні: *і, й, та, таки, аж, навіть, же, бо*; власне модальні: *мов, мовляв, ледве чи, наче, мовби, наряд чи*; стверджувальні: *так, еге ж, атож, авжеж, аякже*; заперечні: *не, ні, ані*; питальні: *хіба, чи, невже*; модально-вольові, або спонукальні: *хай, нехай, би (б), ну, давай, годі*; емоційно-експресивні: *як, який, що за та експресивно-підсилювальні: о, ну, куди, куди там, де там* (Бабій, Вільчинська 54-56).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Як зазначає сам В. Шовкошитний, у своїх творах він ставить перед собою амбітне й надзвичайно складне завдання – передати читачеві красу і багатство української мови. І використання часток повною мірою підтверджує це.

Так, за допомогою вказівних часток письменник вказує на місцезнаходження когось чи чогось. Найпоширенішою серед них є частка *це*, яку В. Шовкошитний використовує здебільшого на початку речення з метою вказівки на особу: – *Я знаю. Це моя дружина*, – ніби вибачився перед ними чоловік (Шовкошитний 91); предмет: – *Це моя хата. Тут жили до самої голодовки* (77); будь-яке поняття: – *Це гріх тих, хто на горі, на самісінькій верхівці*, – він смачно сплюнув у випалений сонцем спориш (98). Крім того, вона вживається автором для підкреслення, виділення того чи іншого члена речення: – *Дядько це твій*, – відповіла Марія (50); для підсилення значення займенника в питальному реченні: – *А ти чого це не буваєш?* (64); на межі двох речень, з яких друге уточнює перше: *Жінка принесла йому рядно, потім якусь свитку. – Це під голову*, – сказала (48). У вказівній функції використовує письменник і частку *то*, також переважно на початку речення: *То був погляд людини, що випила оцту* (8); рідше – в середині: *Але ж то був не простий день – День народження!* (7). За допомогою частки *ось* автор вказує насамперед на кого, що-небудь, яке знаходиться на близькій відстані, причому така вказівка нерідко супроводжується відповідним жестом: – *Я тебе, погань зелена, ось цим угомоню*, – показав Олексій кулака... (12); або ж використовує її перед логічно наголошуваними словами для їхнього виділення, підсилення: – *Ось я!* – вийшла з-за печі й поволі попливла до нього у місячному сяйві... (67); чи вживає з метою уточнення, зокрема в поєднанні із займенниками: *Всі очі світу, здавалося, дивилися на Дмитра очима ось цих дітей...* (71). Щодо часток *от, он, то*, крім вказівної функції: – *Он на печі четверо*, – показала головою на двері (47), вони у творах В. Шовкошитного служать для конкретизації різних обставин дії: *От і цього разу бажаних змагатися з ним серед парубків не знайшлося* (63) або ж виражають пересторогу, застереження: – *Василь твій он за Катрею повівся* (64). Функцію уточнення реалізують і розмовні частки *ото, ген*: ...*прикріпили до стіни у світлиці широку чорну дошку, а ще привезли з міста кілька справжніх парт – ото й уся школа* (71); – *Так, тепер я тільки дядько, бо дітки мої всі ген на тому цвинтарі*, – сказав гість, піднімаючи дитинку (77). Група означальних часток представлена насамперед похідними від займенниковими (*сам, сама, саме*) та відприслівниковими (*просто, прямо, справді, якраз, власне*) одиницями, що здебіль-

шого використовуються автором для увиразнення значення повнозначних слів, вказуючи на відповідність значення слова означуваному поняттю. Пор.: ... *а прозорі колись до дна очі наповнилися темно-синім холодом того моря, де втопив його юність радянський народ, що саме будував світле майбутнє* (80) та *Йому простили злочини, яких він ніколи не робив, ... а тепер хотів просто жити в теперішньому* (81). Водночас частка *саме* служить для підсилення займенників: *Але чому саме він – людина в суті своїй чесна і чиста?..* (49) або ж уточнення різних обставин дії: *І подумалось йому, що саме тут зарите під мерзлою землею його невловиме і вже назавжди втрачене щастя* (50); а частка *просто* може вживатися в значенні видільних «тільки», «лише»: ... *в Пологах відкрили нову школу, Власне, не те, щоб нову, просто перенесли із меншої хати в більшу* (71). Подібні значення в досліджуваних текстах реалізують і частки *прямо*, *якраз*, *власне*. Пор.: *Оксентій вирішив піти прямо до правління* (26); – *Радянська влада, між іншим, якраз для них і існує – не здавався Тимко* (32); – *Слухаю вас, – проказала Ельвіра Францівна, не знаючи, як власне поводити себе з незнайомцем* (77).

Письменник часто послуговується кількісними частками, за допомогою яких реалізує відношення часткової невідповідності між значенням слова і означуванним поняттям. До поширених у його текстах належать насамперед *мало*, *трохи*, *ледь*, *майже* (з відтінком припущення): *Любка сидить – на губах мало кров не виступить* (65); *А млин так трохи за містом, ярками, думаю, і доберусь* (102); *Посмішка була з ледь відчутним серпанком таїни...* (83); *З того часу він був тут майже не щодня...* (36). Значення точної або приблизної кількості виражають відприслівникова частка *рівно*, відприйменникова *до*, відвигукова *геть*. Пор.: *А воно й справді рівно півсела зібралося... вся друга бригада – чоловіків до десятка, хто калічений, хто з медалями...* (102); – *Геть усе вигорить. Як же вижити? – по-дорослому бідкається Галя* (96). Нерідко автор віддає перевагу складеним часткам: *Оксентій відчинив двері... і мало не знепритомнів* (19) або ...*чоловіків, які вицілили тридцять третього, добили на війні, а старші ледь не поголовно вимерли від такого життя* (95).

Обмежувально-видільні частки в текстах В. Шовкошитного служать для виділення окремих слів у реченні. До таких насамперед належать частки *лише*, *лиш*, *тільки*: *Нічого не сказав Оксентій Катреча, лише почав розбирати свою хату* (29); *Лиш надвечірній вітрець куйовдить темну цуприну і стріхи* (81); – *Тільки кров у всіх одного кольору – червона* (15). Частка *тільки* вживається також для вираження крайнього напруження, при цьому вона або підсилюється іншими службовими словами: *Всі – худі, аж прозорі, і тільки очі у всіх живі, променисті* (84); або стоїть при займенниках: *Це врятувало йому життя. І не тільки йому* (16); чи функціонує в окличних реченнях: *Яких тільки слів не готував для коханої!* (23). Подібні значення реалізує і частка *хоч*: *Треба буде завтра щось взяти з собою, хоч вила, – подумав Оксентій, – нападуть, не відіб'єшся* (51).

Помітну групу в аналізованих текстах становлять підсилювальні частки, вжиті у відповідній функції, найпоширенішими з яких є *ще*, *іще*, *аж*, *же*, *ж*, *і*, *й*, *навіть*, *таки*. Пор.: – *А ця контра що тут робить? – Ємець аж підскочив з місця* (18); – *Пиши і мене, – почувлося із задніх рядів* (21); – *Спасибі тобі, синку, спасибі... – і почав відступати кудись у пільму, прощаючись зі мною тим же сумним і теплим поглядом* (10); *Якоїсь миті стрільнув очима – таки гарна* (30); *Мого чудового настрою не псували навіть ані дідусь Потап, ані тривожні повідомлення з далекої Куби* (3); *Ще трохи посиділи, посумували* (50). Водночас вказані частки реалізують й інші смислові відтінки. Так, частка *аж* перед словами, що означають місце або час дії, та з прийменником *до* близька за значенням до «самий»: *Пройшов і солону морську науку, ... і громадянську війну – аж до Туркестану* (42) або об'єктивує семантику результативності: *Іван ляпнув дверима, аж вапно посипалося...* (29); несподіваності, раптовості: *Аж тут і Василь на поріг...* (65). Частки *ж*, *же* після вказівних займенників вказують на подібність, постійність чогось: *Школа така ж самотня, як і колишній учитель...* (81). Увиразненню думки слугує і повторення відповідних часток в одному мікроконтексті, і їхнє підсилення іншими частками: *Він же навіть комірником погодився, грамотніший же за нас* (23). Щодо часток *і*, *й*, то вони вживаються також у таких значеннях: «навіть» при частці *не*: *Гримнули два*

постріли – офіцер так **і не** встиг дістати пістолет (42); «також, теж»: *А слідом за тою хвилею ковзнула й Миколина рука* (61); «ще»: – **І** дружині твоїй справу знайдемо, – підморгнув Іван Олені (26). Увиразненню мови у творі слугує частка *таки*, яку автор однаково використовує як в пре-, так і в постпозиції. Пор.: – *Не дарма, мабуть, все життя воював, щось таки вміє!* – відповів той (41) і *Тут-таки*, в лікарні, побачив Катречу бойовий побратим (24). Нерідко частка *таки* вживається в значенні «зрештою»: *Середняків записалось таки кілька сімей* (21). Для підсилення вона нерідко поєднується із часткою *ж*: ...*все ж таки* втік – врятувало болото (24). Полісемантичною в досліджуваних текстах є і частка *ще*, яка, крім підсилювальної функції: *Вістка про весілля Олени й Івана ще* сильніше різнула по серцю ... (28), виконує також уточнювальну: *Оксентій уже вируб собі могилу, лишивши ще* одне місце між могилами (11). Експресивності висловленням надає частка *ще*, яка нерідко повторюється або увиразнюється іншими: «*Ма-ма*», а потім *ще і ще* – «*Ма-ма*» (76); – *А ми ж іще й* вчительку переховували, Софію Давидівну... (96). Із метою підсилення та виділення письменник використовує також частки *навіть*: ... *бо комуна, що була вже кілька років, кінці з кінцями не зводила і навіть* двічі розпадалася (20) та *знай, знай собі*: ... *а Катрю не вгамувати – знай собі* дріботить, тільки хустку притримує на округлих плечах (62).

Важливе функціональне навантаження в текстах В. Шовкошитного несуть частки, що надають додаткових модальних відтінків – заперечні, стверджувальні, питальні, спонукальні і вірогідності. Найуживанішою серед заперечних, як у мові загалом, так і в авторській творчості, є частка *не*. Вона вживається практично при всіх самостійних частинах мови і заперечує зміст речення повністю: – *Я не* боюся (78) або частково: *І це навіть не* розумом, а чистим дитячим серцем відчували у натовпі (6). Для підсилення заперечення в реченні можуть бути заперечні займенники або прислівники з префіксом *ні-*: *Біля хати не* було **нічого** (4). Часто модальне значення посилюється, коли частка *не* стоїть при модальних дієсловах: – *Тобі не* можна з нами! (5). Подекуди у сполученні з іншими службовими словами *не* виражає припущення: – *Ой, коли б не* Макар! – здогадався ініший (80). Помітно рідше, якщо не брати до уваги слівречень, використовує В. Шовкошитний частку *ні*. Пор.: *Е, ні*, думаю, Макаре, так діла не буде... (78) та – **Ні**, не боюся! *Зараз вже не* той час... (111). Нерідко спостерігаємо випадки роздільного вживання заперечних займенників із прийменниками, тоді *ні* пишеться окремо: ...*і нарешті, вже нічого світлого ні* для якого майбутнього не будуючи (81). Буває, що для підсилення заперечного значення автор вживає заперечний присудок: – *Та ні*, він *не* дурень, – заперечила хрещена, – така в нього, мабуть, доля (6). Емоційність мови забезпечує значною мірою частка *ні-ні*: – **Ні-ні**, Олено, я поспішаю! – шмигнула в двері (53).

Функцію підтвердження реальності змісту висловлення виконують стверджувальні частки: – *Чужим виявилось те щастя!* – *наполягав той, хто в ньому. Оксентій зітхав гірко: «Можє, й так»* (46). У досліджуваних текстах об'єктивуються насамперед як слова-речення. Найпоширенішою у цьому плані є частка *так*: – *Вас Макаром звать?* – *запитала Еля. – Так.* Чумаче Макаре, чого зажурився? (79), подекуди з відтінком невпевненості: – **Так**, напевне, Ви праві, – погодився Тарас (139) або незадоволення, зокрема в окличних реченнях: – **Так!** – *сказав Дмитро Максимович. – Так!* – *І щелепами йому пройшла хвиля гніву* (72). Із метою підсилення ствердження письменник використовує частку *так-так*: **Так-так**, *притягало мене магнітом саме відчуття жагучої несправедливості, а не тайна сама по собі* (6). Рідше для підтвердження раніше висловленого автор послуговується іншими стверджувальними частками, як-от *еге*: – *Старі люде казали – щоб село біди минали, то треба з обох боків села, на в'їзді і виїзді, спасенні хрести поставити. – Еге...* (112) та діалектною *дак* із відтінком недовіри: – **Дак**, *але це ж треба розрішення питати в районі, – засумнівався Полікарп* (112).

Група питальних часток у прозових текстах В. Шовкошитного представлена такими, як *чи*, *хіба*, *невже*, *ну*, що можуть ускладнюватися іншими частками, утворюючи складені, на зразок *чи не*, *а чи*, *та чи й*, *невже ж*, *і невідже*, *ну то*. Пор.: **Чи** *ти блекоти наїлася?* – *спочатку здивувався, а потім оскаженів Микола* (59) та – **І невідже**, – *думав я, – там, на червоному Марсі, люди також не зможуть зрозуміти одне одного, стріляють, убивають, роблять*

нещасними? (9). Для підсилення питального характеру автор нерідко вживає відповідні частки в питальних реченнях, що стоять після інших питальних: – *А чого це ти так щебечеш? Чи вже заміж зібралася?* – пильно глянула на доньку (60). Частки *хіба*, *невже* вносять у речення відтінки сумніву, недовіри: – *До церкви. Хіба не бачиш?* – видавив нарешті (66) або – *Невже краща від мене була?* – спитала Олена, і голос її зрадницьки затремтів (52). У питальних реченнях, що спонукають до відповіді, вживається і частка *ну*: – *І я, – аж присів! – Ну як там?* (75). У значенні питальної частки використовує письменник модальне слово *справді*: – *А й справді?* – допитується людина (20). Особливою виразністю позначена розмовна частка *га*, яка, вживаючись у кінці питального речення, виражає додатковий спонукальний відтінок: – *Матросика захотіла?* – *Спочатку нам послужиш! Га?* – почув Оксентій на Трохимовому подвір'ї (16). Виявлено тексти, в яких питальні частки вживаються в іншому значенні, як-от частка *хіба*, що передає значення вірогідності (невпевненості): – *Хіба що на хліб матушці й візьму, – соромлячись власного горя, сказав він, – хворіє вона сердешина* (100).

Спонукальні, або модально-вольові, частки у прозі В. Шовкошитного представлені такими, як *хай*, *нехай*, *давай*, *бодай*, *ну*, *годі*, *би*, *б*. Зазначимо, що не всі граматисти розглядають серед спонукальних частки *би*, *б* (І. Вихованець, В. Горпинич), тоді як інші (М. Жовтобрюх, Є. Чернов), навпаки, зауважують, що вони надають відтінок бажаної дії. Щодо часток *хай*, *нехай*, то в аналізованих текстах за допомогою них виражаються різні імперативні значення, а саме: прохання: – *Візьмімось за руки! Помолимо Бога, нехай пошле нам дощу...* (103); дозвіл: – *Нехай іде! Он із сорочки все вистрибує!* (60); побажання: *Нарешті він віддав їй чоботи: – Хай носить, як нові!* – сказав задоволено, бо таки гарна робота (53); згода: – *Нехай люди вирішують, – відповів Оксентій, дивлячись у веселі зеленкуваті очі Шарого...* (26) та ін. Із подібними значеннями вживаються і частки *ну*, *ну то*, *ну що ж*. Пор.: – *Я шила, мамо, відповіла і шмигнула на піч. / – Ну, спи!* (62); *Ну то перепочиньте та й повертайтеся собі, а я в неділю по обіді прибуду* (100); – *Ну що ж, кохання вам та згоди, – зареготав і зник за очеретом* (31). Щодо частки *бодай*, то, крім імперативного значення, вона виражає й обмежувально-видільне, близьке до «хоч»: *...сподівався видивитись там бодай котрогось із трьох своїх синів, яких забрала війна* (95). Частки *би*, *б* служать для надання відтінків бажаності або можливості здійснення дії, вираженої дієсловом: *...не зморгнувши, віддав би життя своє Господу, за кожную живу і приречену душу віддав би* (99); *Ми б тобі допомогли* (29) (посилення експресії досягається тут завдяки повторенню двох однакових часток або вживанню у препозиції). Значення можливості дії може набувати в тексті додаткових відтінків сумніву, непевненості у випадку вживання часток *би*, *б* із модальними словами: *...це, може б і сина вродила чи доньку* (30). Експресією позначені контексти, де модально-вольові частки стосуються пропущеного присудка в неповних реченнях: – *Воно б і не зайве, – буркнув Оксентій, – ходімо* (13) або ж повторюються: – *Візьмімось за руки! Помолимо Бога, нехай пошле нам дощу, нехай порятує цих безневинних сиріт, хай дасть надію нашому безсмертному козацькому роду* (103).

Поширеними у творах В. Шовкошитного є і власне модальні частки. Якщо інші можуть надавати основному значенню додаткових відтінків сумніву, припущення, то для таких часток – це основна функція, що визначає їхню семантику. До вказаних в аналізованих текстах належать *наче*, *немов*, *ніби*, *нібито*, *навряд чи*, *мовляв*. Пор.: *Не вірте, дорогий читачу, що злочини (які нібито скоїли колись штрафники) змивалися кров'ю і їх переводили в нормальні військові частини* (81); *Йшлося тяжко, нестерпно боліли суглоби, всі ноги немов налилися свинцем* (104). Часто подібні частки вживаються при дієприслівниках, надаючи додатковій дії відтінок сумніву: – *А ти все ходиш на Наталчину могилу?* – раптом спитала Олена, *немов прочитавши його думки* [39, с. 52]. Специфіку частки *мабуть* визначає значення приблизної кількості з відтінком непевненості: – *Мамо, мамо! Розкажіть, як Ви Зірку від німця одбили, – просить мабуть всоте* (96). Нерідко вказані частки підсилюються іншими для досягнення більшої експресії: – *Кохаю! – наче й не брехав...* (65).

Відомо також, що в мові є спеціальні частки для вираження емоційно-експресивних та експресивно-підсилювальних відтінків, сферою функціонування яких здебільшого є окличні

речення. Зазначимо, що, очевидно, тематикою текстів про роки Другої світової війни, два голодомори, сталінські репресії зумовлена невелика кількість таких часток у творах В. Шовкошитного. Прикладами подібних часток є похідні утворення як, який, воно, куди там, та й годі, які вживаються для увиразнення оцінки: *Він знаєш який!* [39, с. 28]; або вносять відтінок іронії: *А чому, панове товариші, ходімо в колгосп, там жінки спільні, як в комунії: котру впіймав, та й твоя, а діти – общественні! Краса та й годі!..* (20); чи служать для емоційного виділення слова: *Ось воно й лихо, не довго чекали!* (60) або надання експресії цілому висловленню: *– Куди там! В танцях їй не було рівних* (27). Поширеними в досліджуваних текстах є складені частки з компонентом ну, вжиті в експресивно-підсилювальному значенні, на зразок: *ну і, ну що за: Ну і бій видався! Лють! Помста! Руки в крові! Своя? Чужа? Господь з нею!* (23).

Висновки та перспективи дослідження. Загалом проведені спостереження дають змогу зробити висновок, що в художній мові частки є важливим лексичним компонентом, без якого письменник не зміг би передати різноманітні смислові, модально-вольові та емоційно-експресивні відтінки. Студіювання їх як засобу вираження модальності в українській мові на матеріалі прозових текстів В. Шовкошитного виконувалося вперше і показало, що автор досконало володіє граматичним багатством української мови, тому доречно використовує частки як засіб увиразнення мови, насамперед для вираження семантичних і модальних відтінків, рідше – емоційно-експресивних. Установлено, що за допомогою часток реалізуються суттєві доповнення до змістової структури висловлень, що ускладнюють їх різноманітними комунікативно-прагматичними смислами. Усе це дало підстави вважати їх важливим засобом вираження суб'єктивної модальності в художньому тексті.

Перспективність подібних досліджень, з одного боку, вбачаємо в тому, що вони активізують подальші наукові зацікавлення до часток та інших засобів вираження модальності в тексті, а з другого – до мовотворчості сучасних українських письменників.

Література

- Бабій, І. М., Вільчинська, Т. П. Службові частини мови в українській мові. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2011.
- [Babiy, Iryna, and Vil'chyn'ska, Tetyana. Sluzhbovi chastyny movy v ukrayins'kiy movi (Functional parts of speech in the Ukrainian language). Ternopil': Navchal'na knyha-Bohdan, 2011. Print.]
- Бацевич, Ф., Кочан, І. Лінгвістика тексту: підручник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016.
- [Batsevyich, Florii, and Kochan, Iryna. Linhvistyka tekstu (Linguistics of the text): pidruchnyk. L'viv: LNU im. Ivana Franka, 2016. Print.]
- Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови. Київ: Пульсари, 2004.
- [Vykhovanets', Ivan, and Horodens'ka, Kateryna. Teoretychna morfolohiya ukrayins'koyi movy: akademichna hramatyka ukrayins'koyi movy (Theoretical morphology of the Ukrainian language: academic grammar of the Ukrainian language). Kyiv: Pul'sary, 2004. Print.]
- Горпинич, В. О. Морфологія української мови. Київ: Академія, 2004.
- [Horpynych, Volodymyr. Morfolohiya ukrayins'koyi movy (Morphology of the Ukrainian language). Kyiv: Akademiya, 2004. Print.]
- Гуйванюк, Н. В. Комунікативно-модальний спектр змістової структури речень з частками. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009, 260–267.
- [Huyvanyuk, Nina. "Komunikatyvno-modal'nyy spektr zmistovoyi struktury rechen' z chastkamy (Communicative-modal spectrum of semantic structure of sentences with grammatical particles)". *Movni i kontseptual'ni kartyny svitu*. Kyiv: Vydavnychyy dim Dmytra Buraho, 2009, 260–267. Print.]
- Кобозева, И. И. Проблемы описания частиц в исследованиях 80-х гг. *Прагматика и семантика: сборник научно-аналитических обзоров*. Москва: Изд-во АН СССР, 1991, 147–173.

[Kobozeva, Irina. "Problemy opisaniya chastic v issledovaniyakh 80-kh gg (Grammatical particle description problems in research in the 80s)". *Pragmatika i semantika: sbornik nauchno-analiticheskikh obzorov*. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1991, 147–173. Print.]

Николаева, Т. М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). Москва: Наука, 1985.

[Nikolaeva, Tatiana. Funkcii chastic v vyskazyvanii (na materiale slavyanskikh yazykov) (Functions of grammatical particles in a statement (based on the material of Slavic languages)). Moskva: Nauka, 1985. Print.]

Чолкан, В. А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2001.

[Cholkan, Valentyna. "Rechennya z sub'yektyvno-modal'nymy formamy v suchasniy ukrayins'kiy movi (Sentences with subjective-modal forms in the modern Ukrainian language)". Diss. Ivano-Frankivs'k, 2001. Abstract. Print.]

Список джерел ілюстративного матеріалу

Шовкошитний, В. Хресна путь. Роман, поезії, публіцистика, переклади. Васильків: Колофон, 2002.

[Shovkoshytnyy, Volodymyr. Khresna put'. Roman, poeziyi, publitsystyka, pereklady (The way of the cross. Novel, poetry, publicistic, translations). Vasy'l'kiv: Kolofon, 2002. Print.]

GRAMMATICAL PARTICLE AS A MEANS OF EXPRESSION OF MODALITY IN ARTISTIC TEXT

Tetiana Vilchynska

Department of General Linguistics and Slavic Languages, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

Abstract

Background: The need to take a new approach to the interpretation of modality as a functional-semantic category, means of its expression, including grammatical particles, traditional ideas that have changed in recent decades, the lack of their study on specific text material determines research interest in the identified problems and this issue is currently of great interest.

Purpose: The purpose of this study is to present the specifics of grammatical particles as a means of expressing modality in the literary texts of Volodymyr Shovkoshytnyy - a modern Ukrainian author, publicist, public figure, to achieve which it was necessary to solve the specific objectives: consider the linguistic status of grammatical particles; collect and organize segments of author's texts, where they serve as a means of expressing subjective modality; identify those values that bring grammatical particles to the semantic structure of statements.

Results: The study of the functional-semantic nature of grammatical particles as one of the means of expressing modality in V. Shovkoshytnyy's prose showed that they, introducing additional shades of meaning into the text, create different variants of expressions, convey different degrees of modal relations, complementing the semantics of other means of expressing modality. The current study investigates the phrasal parts that considered words, phrases and sentences of various semantic, modal and emotional-expressive shades and united such groups as indicative ones, defining, quantitative-defining, restrictive-secretory, amplifying-separating, actually modal, affirmative, interrogatives, modal-volitional, or motivational, emotionally expressive and expressively reinforcing.

Discussion: The study of grammatical particles as a means of expressing modality in the Ukrainian language on the basis of prose texts by V. Shovkoshytnyy was performed for the first time and showed that the author has perfect grammatical richness of the Ukrainian language, so it is appropriate to use grammatical particles, primarily to express semantic and modal shades. It was established that with the help of grammatical particles significant additions to the semantic structure of statements are realized, which complicate them with various communicative-pragmatic meanings.

All this gives grounds to consider grammatical particles as subjective-modal forms and to consider them as an important means of expressing subjective modality in an artistic text. On the one hand, we see the prospects of such research in the fact that they intensify scientific interest in other parts of language, other means of expressing modality in it, and on the other - in the creative heritage of modern Ukrainian writers, including Volodymyr Shovkoshtnyy.

Keywords: grammatical particle, modality, shade of meaning, statement, literary text, V. Shovkoshtnyy.

Vitae

Tetiana Vilchynska is Doctor of Philology, Professor, Dean of Faculty of Philology and Journalism, Professor of Department of General Linguistics and Slavic Languages in Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Her research interests include cognitive linguistics, linguoculturology, and text linguistics.

Correspondence: tetyana_v@ukr.net

Надійшла до редакції 4 березня 2021 року
Рекомендована до друку 18 березня 2021 року

Марія Конюшкевич

DOI 10.31558/1815-3070.2021.41.9

УДК 81.367.634

ИСЧИСЛИМОСТЬ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СИНТАКСИЧЕСКОЙ СВЯЗИ КАК ФАКТОР ИХ КАТЕГОРИАЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

*На основе дефиниционного анализа доказывается, что называемые в дефинициях признаки союза как части речи не являются критерием отличия его от изофункциональных ему единиц. Для инвентаризации союзных средств предлагается использование фактора их исчислимости, для чего на примере скрепы **то, что** проводится моделирование союзных соединений предложно-надежных словоформ **то₂** с союзом **что**. В итоге получено 28 скреп типа **без того, что; к тому, что; под тем, что; и т. д.** Приводятся примеры употребления всех полученных скреп с необходимыми комментариями. Доказано, что категориальность союзных средств определяется фактором их исчислимости, а союзная функция – употреблением в коммуникации.*

Ключевые слова: валентность, парадигма, дифференцирующий признак, скрепа, словоформа, союз.

«...как мало пока накоплено «положительных» знаний о скрепах, как беден и неупорядочен метаязык... Еще предстоит не только выявлять структурные типы скреп, но и продолжать работу над инвентаризацией скреп, составлением относительно полного списка «элементов множества», подлежащего упорядочению под разными углами зрения» (Черемисина, Колосова 1987: 108).

Постановка проблемы начинается уже с эпитета – цитаты из монографии, жанр которой авторы скромно обозначили как очерки, но по глубине обозначенных проблем её можно считать программной для широкого исследования средств синтаксической связи, массив которых выходит далеко за пределы традиционно выделяемого перечня «классических» союзов. Одна из сформулированных авторами задач – определение границ класса показателей синтак-